

I Türkoloji qurultay - 100

UOT 94(479.24); UOT 94

GÜLLÜ YOĞLU

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
“Türk xalqlarının tarixi və etnologiyası” şöbəsinin müdiri,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, tarix elmləri doktoru, dosent
yologlugullu@gmail.com

**I ÜMUMİTTİFAQ TÜRKOLoji QURULTAYIN KEÇİRİLMƏSİNƏ
TƏKAN VERƏN TARİXİ AMİLLƏR**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/114/39-45>

Təqdim olunan məqalədə XX əsrin ən mühüm elmi-ictimai hadisələrindən biri olan 1926-cı il I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayına fərqli və tənqidi prizmadan yanaşılır. Tədqiqatda qurultayın yalnız rəsmi qərarları və elmi məruzələri deyil, həm də onun hazırlanma prosesi, siyasi-ideoloji fonu, iştirakçı alimlər arasında gedən gizli qarşıdurmalar araşdırılır. Xüsusilə hadisələrin "pərdəarxası" prosesləri – sovet hakimiyyətinin türkolojiyə münasibəti, ortaq əlifba ideyasının siyasi mahiyyəti, milli ziyalıların və siyasi mühacirlərin mövqeyi, eləcə də bu proseslərin sonrakı repressiyalarla əlaqəsi elmi şəkildə təhlil edilir. Məqalədə qurultayın türk xalqlarının elmi, mədəni inkişafındakı rolu və tələyüklü nəticələri obyektiv şəkildə dəyərləndirilir. Məqalə tarixçilər, türkoloqlar və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulub.

Açar sözlər: Türkoloji Qurultay, Bakı (1926), latınlaşdırma, sovet ideologiyası, pərdəarxası proseslər, milli ziyalılar.

Giriş. Bildiyimiz kimi, XX əsrin əvvəlləri türk xalqlarının milli-mədəni oyanış dövrü kimi tarixə düşmüşdür. Bu dövrdə elmin, mədəniyyətin və ictimai fikrin inkişafı ilə yanaşı, türk xalqlarının ortaq mənəvi dəyərlərinin, dil və ədəbiyyat birliyinin qorunması məsələləri də ön plana çıxmışdır. Məhz belə bir tarixi şəraitdə 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Ümumittifaq Türkoloji Qurultay təkcə elmi hadisə deyil, həm də siyasi və ideoloji baxımdan mühüm ictimai hadisə kimi yadda qalmışdır. Qurultayda müxtəlif respublika və bölgələrdən gələn alimlər türk dillərinin tədqiqi, ortaq əlifba və ortaq terminologiya məsələlərini müzakirə etmiş, tarix, etnoqrafiya, ədəbiyyat məsələləri də türkologiya elminin bir hissəsi kimi diqqətə çatdırılmışdır. Lakin səhnə arxasında baş verən hadisələr, ideoloji təzyiqlər, mərkəzi hakimiyyətin nəzarət mexanizmləri və milli müstəqillik ideyalarına qarşı yönəlmiş gizli siyasi proseslər bu böyük elmi toplantının gedişinə və nəticələrinə ciddi təsir göstərmişdir.

Ümumittifaq Türkoloji Qurultay, adından da göründüyü kimi, ümumittifaq miqyasda keçirilirdi. Buna baxmayaraq ittifaqdan kənardan da buraya qoşulanlar vardı. Əlbəttə ki, belə böyük miqyaslı Qurultayın məhz Bakıda keçirilməsi üçün həm siyasi, həm də elmi zəmin olmalı idi. Ümumittifaq səviyyədə qəbul olunan görkəmli ictimai-siyasi xadim, yazıçısı, publisist, həkim, Azərbaycan SSR-in 1-ci Xalq Xarici İşlər Komissarı, Azərbaycan SSR İnqilab Komitəsinin Sədri, Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin 1-ci Sədri, ZSFSR İttifaq Sovetinin 1-ci Sədri, SSRİ Mərkəzi İcraiyyə

Komitəsi Rəyasət Heyətinin ZSFSR-dən 1-ci Sədri Nəriman Nərimanov (1870-1924) 1920-ci il sentyabrın 12-də Şərq Xalqlarının Bakıda keçirilən I Qurultayının çağırılmasının fəal təşəbbüsçüsü və təşkilatçısı olmaqla bərabər, I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın çağırılmasında da böyük rol oynamışdır. Nəriman Nərimanov da ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi problemini həm maarif, həm də mədəni inkişaf məsələsi kimi gündəmə gətirmiş, bu sistemin qüsurlarını qeyd etmiş, lakin məsələnin həllini kiril əlifbasının qəbulunda görmüşdür. Hətta o, dəyişdirilmiş və Azərbaycan fonetikasına uyğunlaşdırılmış əlifba ilə bir sıra əsərlər də yazmışdır. Qurultayda isə müzakirəyə çıxarılaçaq əsas məsələlərdən biri Azərbaycan, eləcə də Sovet məkanında yaşayan türk xalqların ərəb əlifbasından latın qrafikalı əlifbaya keçmək məsələsi idi...

Qurultayın keçirilməsi, nümayəndələr, təbrik və çıxışların bir çoxu göstərirdi ki, bu qurultay Moskvanın ciddi nəzarəti altında təşkil olunmuşdur. Belə ki, S.Ağamalıoğlu "Sovet Sosialist Azərbaycanında Birinci Türkoloji Qurultayın birinci təntənəli iclasını açıq elan" edərək deyir: "Yoldaşlar, işə keçməzdən əvvəl sizə bildirməliyəm ki, əvvəlcə xan despotizmi və məsuliyyətsiz feodallar sistemi tərəfindən əzab çəkən, daha sonra isə rus mütləqiyyətinin zülmü altında olan Azərbaycan xalqı tarix səhnəsinə ilk dəfə olaraq azad bir xalq kimi, öz taleyini öz iradəsi ilə yaradan bir xalq kimi çıxır. Rus proletar inqilabının bəxş etdiyi milli özünüdərinətmə ideyası həyata keçirilməkdədir. Əgər azərbaycanlılar, türkmənlər, özbəklər və keçmiş Romanov imperiyasının bütün kiçik xalqları bu gün mövcud dursaydılar, düşünür və nəfəs alırlarsa, bu, Böyük Oktyabr İnqilabının iradəsi sayəsindədir.

Biz burada, bu inqilabın rəhbərlərinin xatirəsini ehtiramla yad etmədən və ilk növbədə onun dahi təşkilatçısı, yoldaş Ulyanov–Leninin xatirəsini anmadan heç bir tarixi əhəmiyyətli işə başlaya bilmərik. Onun xatirəsini ayağa qalxmaqla yad etməyi xahiş edirəm" (Hamı ayağa qalxır) (14, s.6).

Moskva öz istəyini elə təqdim etmişdir ki, sanki qurultayın çağırılması da, orada qoyulan əsas məsələlər də türk-tatar xalqlarının öz istəkləri, öz iradələri ilə hazırlanmışdır. Ağamalıoğlunun çıxışında da, sonrakı dövrlərdə türk xalqlarının bəzi alimlərinin də çıxışlarında bunu izləmək olar: "İlk dəfə olaraq burada türk-tatar xalqlarının nümayəndələri öz qardaşlıq Qurultaylarında bir araya gəlmək imkanı əldə edirlər; bu Qurultayda onların uzun müddətdir həllini gözləyən mədəni məsələləri müzakirə olunacaq və həll ediləcəkdir. Bu günədək türk-tatar xalqlarının tarixində bu xalqların nümayəndələrinin həyatın irəli sürdüyü dinc mədəni məsələləri müzakirə etmək üçün toplanmış belə böyük bir hadisə heç vaxt baş verməmişdir" (14, s.15). Lakin təkcə Qurultay nümayəndələrinin siyahısına, gəldikləri yerlərə və təmsil etdikləri təşkilatlara baxmaq kifayətdir ki, prosesin mərkəzdən idarə olunduğu aydın olsun.

SSRİ Mərkəzi İcra Komitəsi yanında Ümumittifaq Şərqşünaslıq Elmi Assosiasiyasının sədri Mixail Pavloviç (Mixail Lazaroviç Veltman) (1871-1927) (Qurultay sənədlərində yanlış olaraq T.Pavloviç yazılmışdır – G.Y.) həm Assosiasiya, həm də Nərimanov adına Moskva Şərqşünaslıq İnstitutu adından Qurultay iştirakçılarını salamladıqdan sonra deyir: "Bu qurultay Sovet hökumətinin milli siyasətinin mərhələlərindən yalnız biridir..." (14, s.26). Onun çıxışı göstərir ki, əsas məqsəd bir mərkəz ətrafında birləşən xalqların iqtisadi və mədəni bərabərliyinin bariz nümunə kimi ortaya qoyulmasında Qurultayın rolunu vurğulamaqdır. Lakin türklük fədailəri, siyasi sayıqlıqlarını emosiyalarına qurban verənlər sonradan özləri qurbana çevrilirlər.

Çar Rusiyasının əlifba siyasəti (kirillə latının mübarizəsi). M.F.Axundovun ərəb əlifbasını dəyişmək cəhdləri uğursuz olsa da, 1917-ci il Oktyabr inqilabından sonra Çar Rusiyasının ruslaşdırma və xristianlaşdırma siyasətində əsas vasitə olan kiril əlifbasının latın qrafikası ilə əvəzlənməsi məsələsi dövrün tələblərindən birinə çevrilmişdir. Əlbəttə ki, hər şey Çar Rusiyasındakından fərqlənməli idi. 1917-ci ilin sonu 1918-ci ilin əvvəlində kilsənin dövlətdən, məktəbin kilsədən ayrılması haqqında dekretlər qəbul olundu. Bu təkcə xristianlara aid deyildi. Müsəlmanlar da mollaxanalardan əl çəkib sivil məktəblərdə təhsil almalı idilər. Bütün işlər Dövlət Xalq Təhsili Komissarlığına tapşırıldı. Əslində kiril əlifbasının latın qrafikası ilə əvəz olunması yeni məsələ deyildi.

I Pyotrun özü və çevrəsində qısa yazışmalar rus dilində latın əlifbası ilə gedirdi. XVII əsrdə bu, dəb halını almışdır (7; 16). Rusiya İmperiyasında daim "rus yazısı hansı əlifbaya əsaslanmalıdır?" sualı ətrafında mübahisələr yaranmışdır. Qərb yönümlü alimlərin bir çoxu Pyotrun islahatlarına əsaslanaraq hesab edirdilər ki, əlifba da latın qrafikası əsasında hazırlanmalı idi. Onlar I Pyotrun "düşündüyü", lakin

dar çevrədə həyata keçirə bildiyi bu işi başa çatdırmağa çalışırdılar. Slavyanofillər isə belə hesab edirdilər ki, I Pyotrun əməllərini layiqli davam etdirməyin yeganə yolu bütün Çar Rusiyası xalqlarının kiril əlifbasına keçməsinə təmin etmək olardı və bu yöndə doğrudan da xeyli iş görmüşdülər... Hətta XIX əsrdə polyakların, litovların və Reç Pospolitaya parçalanarkən Rusiyanın payına düşən ərazilərdəki digər əhalinin də kiril əlifbasına keçməsi üçün layihə hazırlanmışdı. Bundan sonra Polşanın ruslaşdırılması siyasəti başlamışdı. Bunun üçün Litva və Belarusda rus dilində ibtidai məktəblər açılmış, əhalinin pravoslav ruhunda maarifləndirilməsinə başlanmışdı. Katoliklərə dövlət vəzifələrində çalışmağa icazə verilməmişdi. Ona görə də sürgündən sonra bəzi polyak, litva və ukraynalılar geri dönməmişdilər, Rusiyanın iç əyalətlərində məskunlaşmışdılar. Qeyd edək ki, məşhur bəstəkar Dmitri Şostakoviç və yazıçı Aleksandr Qrin məhz belə sürgün üsyançıların övladları olmuşlar... Üstəlik də sürgün olunanların ailələrindən tələb edirmişlər ki, iki il ərzində torpaqlarını satsınlar. Satılan torpaqları isə yalnız pravoslav ruslar ala bilirdilər. Kişi əhaliyə yaşayış yerindən yerli hakimiyyət orqanlarının icazəsi olmadan 30 verst aralanmaq qadağan idi. Əhaliyə ailə bayramları, yas mərasimləri keçirmək də yasaq olunmuşdur. Çünki bir neçə adamın bir yerə toplanmasına izin verilmirdi. İctimai yerlərdə, rəsmi yazışmalarda polyak, Litva və Ukrayna dilindən istifadəyə, yas saxlamağa görə də cərimə təyin olunmuşdur. 1864-cü ildən latın qrafikalı əlifbadan istifadə etməklə litva dilində mətn çap etmək də yasaq idi. Həmin dövrdə Şərqi slavyan xalqları öz yazılarında polyak orfoqrafiyasının qanunlarından istifadə edirdilər. Əvəzində əhali İ.Kornilov tərəfindən tərtib olunmuş kiril əlifbasından istifadəyə məcbur edilirdi. Yəni ruslar tərəfindən əsl zorakı assimilyasiya siyasəti aparılırdı və bu prosesdə əsas alətlərdən biri də kiril əlifbası idi (4, s.54).

Bu zorakılıq siyasəti Litva əhalisindən də yan keçmədi. Lakin Kiçik Litva adlandırılan Şərqi Prussiyadan gizlin yollarla latın qrafikalı əlifba ilə litov dilində kitablar daşınırdı. Bu kitablar Şərqi Prussiyada və ABŞ-da çap olunurdular (4, s.54).

Polşa Krallığında da vəziyyət eyni idi. Polşa Krallığı 1815-ci il Vyana Konqresindən sonra Rusiya İmperiyasının hakimiyyəti altında muxtariyyət aldı. Lakin tezliklə verilən azadlıqlar məhdudlaşdırılmağa başlandı. Pul vahidi, ölçü və çəki vahidləri dəyişdirildi. Senzura gücləndirildi, Adam Mitskeviç, Yulius Slovatski kimi yazıçı və şairlərin əsərləri qadağan olundu... Polyaklar üçün də kiril qrafikası əsasında əlifba tərtib edildi, lakin xalqın etirazı bu layihənin həyata keçməsinə yarıda qoydu.

Rusiya İmperiyasının dərinliklərində, əyalətlərdə məsələyə münasibət fərqli idi. 1840-cı ildə Kazan quberniyasında kərəşen tatarların, yəni vatiz olunmuş, xaç suyuna salınmış tatarların bir çoxu İslam dinini qəbul edir. Peterburqda bunun səbəbini onunla izah edirlər ki, pravoslav tatarlar rus dilini bilmirlər, kilsə kitablarını və ayinlərini anlamırlar. Bunun üçün isə tatarların kiril əlifbasına keçmələri lazımdır. 1847-ci ildə dini kitabların tatar dilinə tərcüməsi üçün xüsusi göstəriş verildi. Bu işə qatı rus milliyyətçisi Nikolay İlminski nəzarət edirdi.

XIX - XX əsrin ilk yarısında polyak latından belarus dilindəki yazıda da istifadə olunurdu. Belarus dili yazı dilinin fonetik sisteminə keçmişdi. 1900-cü ildə cz, sz və z ç, ş və ž ilə əvəz olundu. Yeni hərflərdən “Naša Niwa” qəzeti istifadə etdiyinə görə, arada həmin əlifba “naşenskiy” adlandırılırdı. Əvvəlkinə isə “velikolitovskiy” deyirdilər.

XIX – XX əsrlərdə Ukrayna dili üçün latın qrafikalı əlifbanın iki variantı vardı: İosif Lizinskinin 1834-cü ildə tərtib etdiyi “polyaklaşdırılmış” əlifba və çox slavisti Yozef İreçekin 1859-cu ildə tərtib etdiyi “çexləşdirilmiş” əlifba.

1833-cü ildə Moskvada naməlum müəllifin “Новыя усовершенствованныя литеры русскаго алфавита” və ya “Опыт веденія новых русских литер” yazısı çap olundu. Burada müəllif rus dili üçün belə bir əlifba təklif edirdi: Aa, Bb, Cc (цэ), Dd, Ee, Ff, Gg, Hh, Ii, Jj (жэ), Kk, Ll, Mm, Nn, Oo, Pp, Rr, Ss, Tt, Uu, Vv, Zz, Чч, Шш, Ъъ, Юю, Яя (3, s. 76).

1842-ci ildə K.M.Kodinski “Упрощение русской грамматики” (“Uproscenie ruscoi grammatichi. — СПб., 1842”) (“Rus qrammatikasının sadələşdirilməsi”) kitabında rus dili üçün latın əlifbası təklif edir (11). O, 1857-ci ildə “Преобразование и упрощение русского правописания” (“Rus yazısının dəyişdirilməsi və sadələşdirilməsi”) adlı kitabında yenə də latın qrafikasının tətbiqini təklif edir (12). Kodinskinin təklif etdiyi əlifba rumın, macar və fransız əlifbalarının qarışığı idi: Aa, Bb, Cc, Dd, Ee, Ff, Gg, Hh, İi, Jj, Ll, Mm, Nn, Oo, Pp, Qq, Rr, Ss, Tt, Uu, Üü, Vv, Xx, Yy, Zz. Qəliz

diqrafları olan (cz (ц), sz (ш), sc (ш), hi (ы)) olan əlifba ilə sözlərin oxunuşunda və yazılışında çətinliklər yaranırdı. Məsələn, “рыбы” (“balıqlar”) sözü bu əlifbada belə yazılırdı: rhibhi. Soyadların sonundakı –ов, -ев isə “-of”, “-ef” kimi yazılırdı... Bir sözlə, bu əlifba yazını daha da qəlizləşdirirdi.

1845-ci ildə V.Belinski difraqramları çıxardaraq rus latınını irəli sürdü (8). 1862-ci ildə Yulian Kotkovski öz broşüründə bütün slavyanlara polyak əlifbasından istifadə etməyi təklif etdi. 1871-ci ildə Zasyadko da öz təklifini verdi. Beləliklə, latın qrafikalı rus əlifbasının tərəfdarlarının hərəsi bir əlifba təklif edirdi (10, s.77-78). Yəni Oktyabr inqilabına qədər Çar Rusiyasında latın qrafikalı əlifbaya keçmək üçün istər Azərbaycan (əsasən M.F.Axundovun təmsalında), istərsə də digər xalqların ziyalıları tərəfindən kifayət qədər ciddi cəhdlər olmuşdur.

“Dünya inqilabı – dünya əlifbası”. Ruslar üçün latın qrafikalı əlifba. Əlifba islahatı da geniş vüsət almışdı. Kiril əlifbası da köhnəliyin qalıqı kimi aradan qaldırılmalı idi. 1918-ci ildə əlifbada islahat apararaq **і, Ѡ, ѡ, ѣ** kimi hərfləri, eyni zamanda samitlə bitən sözlərin sonundakı «**Ѣ**» işarəsini çıxartdılar. Lakin bu ilkin mərhələ idi...

RSFSR-nin Xalq Maarifi Komissarı (1917-1929) A.V.Lunaçarski (1875-1933) rusların və eləcə də bütün dünya xalqlarının latın qrafikalı əlifbaya keçməsinin tərəfdarı idi. A.V.Lunaçarskiyə görə, dünya inqilabı azad bəşəriyyətə dünya əlifbası – latın qrafikalı əlifba gətirməli idi... Onun şahidliyinə görə, V.İ.Lenin (1870-1924) də bu əlifbanın tərəfdarı idi. Lakin V.Lenin birdən-birə latın qrafikalı əlifbaya keçməyi haqlı olaraq təhlükəli hesab edirdi: “Əgər biz tələsik yeni əlifbanı həyata keçirməyə başlasaq, ya da mütləq bizimkinə uyğunlaşdırılması lazım gələn latın əlifbasını tələsik daxil etsək, səhv edə bilərik və vandalizmdə günahlandırılaraq tənqid hədəfinə çevrilərik” (13, s.21-22).

Deməli, dünya xalqlarının vahid latın qrafikalı əlifbaya keçməsi SSRİ-nin geniş miqyaslı planlarından biri idi.

1919-cu ildə A.Lunaçarskinin də bilavasitə əli olmaqla Xalq Maarifi Komissarlığının Elmi şöbəsi respublikanın bütün xalqlarının latın qrafikalı əlifbaya keçməsinə təklif etdi. Artıq yeni hakimiyyət bir sıra yeni addımlar atmış, yeni təqvim stilinə, ölçü və çəki sisteminə keçmişdi. Bu hərəkət 1921-ci ildən Azərbaycanda və Şimali Qafqazda (İnquşetiya, Şimali Osetiya və Kabarda) da başladı. Təbii ki, yeni quruluş köhnəliyi aradan qaldırmaq məqsədilə apardığı islahatların bəzilərini elm, mədəniyyət adı altında təqdim edirdi. Belə olduqda mərkəzi hakimiyyət müəyyən qədər tənqidi hücumlardan kənarda qala bilirdi. Onu da qeyd edək ki, Qurultayın açılışında Azərbaycan nümayəndə heyətinin və digər respublikaların adından Rəyasət Heyətinin fəxri üzvləri qismində irəli sürülmüş adların arasında Əlibəy Hüseynzadə, Mustafa Quliyev, Nikolay Marr və digərləri ilə yanaşı Anatoli Lunaçarskinin də adı vardı.

1929-cu il avqustun 7-də SSRİ MİK-nin və Xalq Komissarları İttifaqının “SSRİ-nin ərəb yazılı xalqlarının yeni latın qrafikalı əlifbası” başlıqlı qərarı ilə latın qrafikasına keçidə rəsmi status verildi. 1930-cu ildən digər xalqların da bu əlifbaya keçməsi geniş vüsət aldı. 1929-1939-cu illər arası SSRİ-nin yazısı olan 72 xalqından 50-si latın qrafikalı əlifbaya keçmişdi. Burada mari, mordva və udmurtların keçmədiyi bildirilir. Bəzi mənbələrdə 66 xalqın bu əlifbaya keçdiyi göstərilir (abaza, abxaz, beluc, bep, inquş, itelmen, komi, şuqnan, dunqan və s.). Bu dillərin bir çoxunun günümüzdə yazısı yoxdur. Aleut, ərəb, korey və udmurt dilləri üçün də latın qrafikalı əlifba layihələri tərtib olunmuş və təsdiqlənmişdir. Lakin onlar həyata keçirilmədi...

SSRİ xalqlarının latın qrafikalı əlifbaya keçid kompaniyası 1920-ci ildən 1930-cu illəri əhatə edirdi. 1929-cu ildə RSFSR-nin Xalq Maarifi Komissarlığı rus əlifbasının latın qrafikası əsasında tərtibi ilə bağlı məsələlərin işlənmədi üçün komissiya yaratdı. Komissiyanın 14 yanvar 1930-cu il iclasının protokolundan: “Rusların yaxın vaxtda latın əsaslı vahid beynəlmiləl əlifbaya keçməsi qaçılmazdır”.

Erməni, gürcü və idiş dilləri latın qrafikasına keçmədilər. Əslində onlar almanlarla birgə heç 1936-cı ildə başlayıb 1940-cı ildə başa çatan kirilləşdirməyə də qoşulmadılar...

1929-cu ildə RSFSR Xalq Maarifi Komissarlığı professor N.F.Yakovlevin başçılığı və dilçilərin, kitabçıların, poliqrafiya mühəndislərinin iştirakı ilə 13 nəfərdən ibarət Komissiya yaratmışdı. Komissiya 1930-cu ilin yanvarında işini başa çatdırdı. Türkcə “yeni əlifba”, rus dilində “yanalif” kimi tələffüz olunan bu əlifba belə idi: **Aa, Bb, Cc, Çç, Dd, Ee, Əə, Ff, Gg, Qq, Hh, Ii, Jj, Kk, Ll, Mm,**

Nn, Nn, Oo, Oo, Pp, Pp, Qq, Qq, Rr, Rr, Ss, Ss, Tt, Tt, Uu, Uu, Vv, Vv, Xx, Xx, Yy, Yy, Zz, Zz, Zz, Zz; apostrof da vardı. Latin dilində olmayan səslər əlavə işarələr şəklində verilir. Məsələn, [ы] **ь** kimi, [ч] **с** kimi), ya da diakritik işarəli hərflərlə: [ш] və [дж] **ş** və **ç** kimi. Yekun sənəddə rus latını üçün bir-birindən yalnız «ы», «ё», «ю», «я» və «ь» daxil edilməsi ilə fərqlənən üç variant təklif edilirdi. Lakin 25 yanvar 1930-cu ildə İ.Stalin rus əlifbasının latınlaşdırılması məsələsinin dayandırılması haqqında göstəriş verdi...

Nəticə. Beləliklə, 1917-ci il Oktyabr inqilabından sonra əlifba islahatı məsələsi yalnız türk və müsəlman xalqları üçün deyil, rus dili üçün də müzakirə obyektinə çevrilmişdi. Bolşeviklər mədəniyyət və dil sahəsində “bütün köhnə formaları dağıdaraq yeni, beynəlmiləl sistem” yaratmaq niyyətində idilər. 1920-ci illərdə SSRİ-də bir çox alim və dilçi, xüsusilə Nikolay Marr və onun məktəbi, yazı sisteminin beynəlmiləlləşdirilməsini təklif edirdilər. Onların fikrincə, latın qrafikası texnoloji cəhətdən daha çevik və dünya elmində daha çox istifadə olunduğu üçün “proqressiv” sayılırdı. 1920–1930-cu illərdə hətta rus dili üçün latın əlifbası layihələri hazırlanmışdı. Bu layihələrdə kiril hərfləri latın işarələri ilə əvəz edilirdi. Məsələn: “Ш” üçün **š**, “Ч” üçün **č**, “Ж” üçün **ž**, “Я” üçün **ja** və s. kimi variantlar təklif olunmuşdu. 1929-cu ildə SSRİ-də “Latınlaşdırma Komitəsi” (Комитет по латинизации) fəaliyyət göstərirdi və bəzi dövri mətbuatda rus yazısının latınlaşdırılması müzakirə edilirdi. Lakin 1930-cu illərin ortalarından etibarən Stalinin milli siyasəti dəyişdi: latın qrafikalı əlifbalar ləğv edildi, bütün xalqlar kiril qrafikasına keçirildi.

Ruslar üçün latın əlifbasına keçid ideyası qısa müddət müzakirə olunsada, mərkəzi hakimiyyətin milli və ideoloji maraqları bu planı tamamilə dayandırılmışdı. Nəticədə, kiril yazısı sovet imperiyasının “vahid mədəniyyətinin” əsas atributuna çevrilmiş və rus dili bütün SSRİ üçün mədəni hegemon rolunu oynamışdı.

ƏDƏBİYYAT

Latın qrafikalı ədəbiyyat (Azərbaycan və ingilis dillərində)

1. Frings A. Playing Moscow off against Kazan. Azerbaijan manoeuvring to Latinization in the Soviet Union // *Ab Imperio*, 2009, № 4.
2. Yoloğlu G. I Ümumittifaq Türkoloji Qurultay və Türk Dünyası // *Ədəbiyyat qəzeti*, 2016, 2 aprel, № 12 (5031), s. 30-31.
3. Yoloğlu G. I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın pərdəarxası məqamları: dünya inqilabı və dünya əlifbası // “Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortağ dəyərlər və yeni çağırışlar” mövzusunda Beynəlxalq Konfransın (14-15 noyabr 2016) materialları. Bakı: Elm və təhsil, 2016, s. 75-79.
4. Yoloğlu G. “Rusiya yaşayacaqmı?”. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2015, 144 s.

Kirill qrafikalı ədəbiyyat (Rus dilində)

6. Frings A. Соревнование моделей: татарская делегация на Тюркологическом съезде в Баку в 1926 г. // *Этнографическое обозрение*, 2005, № 6.
7. Бердников Л.И. Ментор для русского царя. Культурно-исторический феномен щегольства в Петровскую эпоху. Часть третья: Франц Лефорт // *Новый журнал*, 2005, № 239.
8. Грот Я.К. Спорные вопросы русского правописания от Петра Великого доныне: филологическое разыскание Я. Грота. Санкт-Петербург: тип. имп. Акад. наук, 1873, 164 с.
9. Исаев М.И. Языковое строительство в СССР: Процессы создания письменностей народов СССР. Москва: Наука, 1979, 351 с.
10. Кодинский К.М. Преобразование и упрощение рускаго правописания. Санкт-Петербург: тип. Имп. Акад. наук, 1857, 32 с.
11. Кодинский К.М. Упрощение русской грамматики: [О замене русского алфавита латинским]. Санкт-Петербург: Типография штаба военно-учебных заведений, 1842, 56 с.
12. Кононов А.Н. Тюркское языкознание в СССР на современном этапе. Итоги и проблемы // *Проблемы современной тюркологии: материалы II Всесоюзной тюркологической конференции 27-29 сентября 1976 г., г. Алма-Ата*. Алма-Ата: Наука Казахской ССР, 1980, с.13.
13. Луначарский А.В. Латинизация русской письменности // *Культура и письменность Востока*. Москва, 1930, № 6, с. 20-26.

14. Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд, 26 февраля - 5 марта 1926 г. (Стенографический отчет). Баку: Нагыл Еви, 2011, 552 с.
15. Первый Всесоюзный тюркологический съезд. 26 февраля — 5 марта 1926 г. Стенографический отчет. Баку: Бакинский рабочий, 1926.
16. Пётр I. Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 1: (1688–1701). Санкт-Петербург: Государственная типография, 1887, 605 с.
17. Самойлович А.Н. Тюркское языкознание, филология, руника. Москва: Восточная литература, 2005, 1053 с.

ГЮЛЛЮ ЙОЛОГЛУ

*Заведующий кафедрой «История и этнология тюркских народов»
Института истории и этнологии им. А.А. Бакиханова Национальной академии наук Азербайджана,
Доктор философии по филологическим наукам, доктор исторических наук, доцент*

ИСТОРИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ДАВШИЕ ТОЛЧОК ПРОВЕДЕНИЮ I ВСЕСОЮЗНОГО ТЮРКОЛОГИЧЕСКОГО СЪЕЗДА

В данной статье представлен критический и многоаспектный анализ I Всесоюзного тюркологического съезда 1926 года в Баку, рассматриваемого как одно из поворотных научно-общественных событий XX века. В отличие от традиционных исследований, акцентирующих внимание лишь на официальных резолюциях, автор переносит фокус на «закулисные» процессы: детально изучаются этапы подготовки съезда, скрытые идеологические противостояния и дискуссии среди ученых-участников. В работе научно эксплицируется амбивалентное отношение советской власти к тюркологии, вскрывается политическая подоплека проекта единого латинизированного алфавита, а также анализируются позиции национальной интеллигенции и политической эмиграции. Особое место уделено причинно-следственной связи между решениями съезда и последующими сталинскими репрессиями. В заключении дается объективная оценка судьбоносных результатов съезда и его амбивалентной роли в научном, культурном и геополитическом развитии тюркских народов.

Ключевые слова: Тюркологический съезд, Баку (1926), латинизация, советская идеология, закулисные процессы, национальная интеллигенция.

GÜLLÜ YOLOĞLU

*Head of the Department of "History and Ethnology of Turkic Peoples"
of the A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology of the Azerbaijan National Academy of Sciences,
PhD in Philology, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor*

HISTORICAL FACTORS THAT PROMPTED THE HOLDING OF THE 1ST ALL-UNION TURCOLOGICAL CONGRESS

This article provides a critical and multifaceted analysis of the 1926 First All-Union Turkological Congress in Baku, viewed as one of the pivotal scientific and social events of the 20th century. Unlike traditional studies that focus solely on official resolutions, this paper shifts its focus to the "behind-the-scenes" processes: the preparation phases, hidden ideological confrontations, and intense discussions among participating scholars are examined in detail. The study scientifically explicates the Soviet regime's ambivalent attitude toward Turkology, uncovers the political underpinnings of the unified Latinized alphabet project, and analyzes the stances of national intellectuals and political emigrants. Special attention is dedicated to the causal relationship between the decisions of the

Congress and the subsequent Stalinist repressions. The paper concludes with an objective evaluation of the fateful outcomes of the Congress and its complex role in the scientific, cultural, and geopolitical development of Turkic peoples.

Keywords: Turkological Congress, Baku (1926), Latinization, Soviet ideology, behind-the-scenes processes, national intellectuals.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 02 oktyabr 2026-cı il.

Redaksiya heyətinin qərarı ilə nəşr edilib.
